

LIETUVOS KAIMŲ SISTEMA: KONCEPCIJA, SKAIČIUS, DYDIS, TANKUMAS, IŠSIDĖSTYMAS, KITIMAS

Stasys Vaitekūnas, Erika Čepienė

Klaipėdos universitetas

Anotacija

Straipsnyje tiriamas gyvenviečių skaičiaus erdvinis kitimas. Diskutuojama dėl kaimo ir kaimiškumo sampratos, glaustai aptariama Lietuvos kaimų raidos istorija. Analizuojamas kaimų skaičius, jų teritorinio pasiskirstymo, tankumo ypatumai, pateikiama kaimų dydžių klasifikacija. Nustatomas kaimų artimiausios kaimynystės indeksas, nuotolis nuo pagrindinių aptarnavimo centrų, jo įtaka infrastruktūros vystymui apskrityse ir rajonuose, bandoma aptarti dabartinę kaimų vietą gyvenviečių sistemoje, jų vystymąsi ateityje.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Lietuvos kaimai, kaimiškumas, teritorinis pasiskirstymas, kaimų klasifikacija ir tipologija, kaimynystės indeksas

Abstract

The article deals with the problem of spatial and numeral changes of rural settlements. Definition of the rural settlement and rurality is discussing at the context of the settlements developing. Appropriate place is devoted to the question of the size classification and density of settlements. The research deals with the methodological problem of the index of the nearest neighbourhood of the settlements, its distance from main services centres. The question of the influence of the transport system to development of regional rural settlements is discussing as well as the future of its.

KEYWORDS: Lithuanian rural settlements, rurality, territorial distribution, classification and tipology of the villages, index rurality.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/tbb.v67i2.846>

Įvadas

Gyvenviečių sistema svarbi tuo, kad jos kiekybinė, kokybinė bei erdvinė struktūra, jos kitimas turi įtakos valstybės ekonominiam ir socialiniam vystymuisi, raidos stabilumui. Bet kokie staigūs šios sistemos pokyčiai, ekonominiai sukrėtimai ar politinė valia primestos neapgalvotos reformos gali ilgam neigiamai paveikti gamybą, infrastruktūrą, visą žmonių gyvenimą. Taigi galima teigti, kad gyvenviečių sistemos ir šalies ekonominis, socialinis ir net politinis gyvenimas glaudžiai susiję. Todėl ypač svarbu būti susipažinus su realiomis įvairių tipų gyvenviečių sistemomis, jas modeliuoti, atsižvelgiant į esamą situaciją, numatyti ateities vystymąsi. Gyvenviečių vystymosi retrospektyva leidžia sudaryti tikslesnes ilgalaikės raidos prognozes, ypač jei jos susijusios su didelėmis sistemomis.

Svarbi šalies ar regiono gyvenviečių sistemos dalis (posistemė) yra kaimai, kurie svarbūs daugeliu požiūriu. Kaimai, jų gyventojai ne tik užtikrina didžiosios maisto dalies gamybą ir įvairių žaliavų paruošimą pramonei, bet jie yra ir kitos,

kai kurių tyrinėtojų laikomos kokybiškai aukštesnės posistemės – miestų – ištaka. Galima teigti, kad nuo kaimų vystymosi daug priklauso visos gyvenviečių sistemos raida. Dėl to kaimų tyrimai geografijos mokslui ypač svarbūs, nes jų rezultatai padeda realiau suvokti visų geografinių-socialinių sistemų raidos ir tarpusavio sąveikos dėsningumą. Šių tyrimų rezultatai svarbūs ir ekonomistams, medicinos, švietimo bei kitų sričių specialistams, planuojantiems valstybės biudžeto ir įvairių investicijų teritorinį paskirstymą, medicinos, švietimo, kultūros, kitų aptarnavimo įstaigų teritorinį ugdymą. Geografiniai kaimų, kaip dalies gyvenviečių sistemos, tyrimai yra svarbūs ir kraštotvarkos, turizmo bei poilsio specialistams, visiems, kurie susiję su kaimais bei jų aplinka, su ištekliais.

Neatsitiktinai moksliniuose tyrimuose ypač svarbu nustatyti kaimo, kaip teritorijos (lauko), ir kaimo, kaip pačios gyvenvietės bei tam tikros jos aplinkos, apibrėžimą, suvokti istorinę šio tipo gyvenviečių raidą. Taigi straipsnio tyrimo tikslas: kaimų sistemos, pagrindinių jos elementų ir parametrų tyrimas, kuris galėtų tapti pagrindu ne tik būsimiems tyrimams, bet ir pateiktų rezultatus, kuriais praktiškai galėtų pasinaudoti įvairių kitų sričių specialistai.

Iš čia logiškai išplaukia ir tyrimo uždaviniai:

- kaimų sampratos apibrėžimas dabartiniu visuomenės raidos laikotarpiu;
- glausta Lietuvos kaimų raidos retrospektyvos analizė;
- kaimų tipologija ir klasifikacija pagal jų dydį, teritorinį pasiskirstymą;
- kaimų skaičiaus, jų dydžių kitimo dėsningumas;
- kaimų teritorinio pasiskirstymo dėsningumas.

Tiriant kaimų raidą didžiausias dėmesys skiriamas dabartiniam nepriklausomos Lietuvos laikotarpiui, ypač laikotarpiui tarp dviejų pastarųjų gyventojų ir būstų surašymų (2001 ir 2011 m.), nevengiant ir jų raidos retrospektyvos.

1. Kaimo samprata

Kaimo sampratos apibrėžimo klausimas iškilo dar tais laikais, kai pradėjo formuotis miestai ir atsirado privilegijuotos miestiečių klasės. Šis klausimas aktualus ir ekonominei-socialinei geografijai. Aktualumą liudija ir daugelio įvairių šalių geografo bandymai jį gana skirtingai interpretuoti bei formuluoti.

Kaimą kai kurie tyrinėtojai ir praktikai supranta kaip gyvenvietę, turinčią ne daug gyventojų, kurių dauguma dirba žemės ūkyje. Lietuvos statistikoje kaimas suprantamas kaip gyvenamoji vietovė, neturinti miesto požymių. Be to, teigiama, kad kaimo gyvenvietės tipui priskiriamas miestelis yra ne kas kita kaip kompaktiškai užstatyta vietovė, turinti nuo 500 iki 3000 žmonių. Daugelis jų dirba pramonėje, verslo, gamybos ir socialinės infrastruktūros srityse. Miesteliams priskiriamos

ir tos gyvenvietės, kurios tradiciškai išlaikė miestelio statusą. Dėl šių kriterijų galima diskutuoti, nes visų pirma yra kaimų, kurie nelaikomi miesteliais, net jei jų gyventojų skaičius viršija kai kurių miestų gyventojų skaičių. Antra dalis miestelių gyventojų dirba būtent žemės ūkyje. Taigi galima sakyti, kad statistinis gyvenviečių tipų apibrėžimas yra sąlygiškas, o statuso suteikimas – labiau susitarimo reikalas.

Dalis geografs teigia, kad kaimas (sodžius), kaimo gyvenvietė – tai žmonių grupė ir materialiniai ištekliai, susieti bendra teritorija, bendru gyvenimo būdu ir turintys specifinių savitarpio ryšių su gamtine aplinka, kuri daro įtaką gamybinei veiklai (Vaitekūnas, 1989, p. 26). Kaimas apibūdinamas ir kaip „istoriškai susiklosčiusi gyvenvietė (nuo kelių iki keliasdešimt ir daugiau sodybų, kurios dauguma gyventojų verčiasi žemės ūkiu, žvejyba, miškų ūkiu ir pan.), kuriai būdingas savitas visuomeninis ir socialinis gyvenimo būdas“ (Trakymas, Vaitekūnas, 2006, p. 133). Didesni kaimai paprastai turi ir miestiskų aptarnavimo įstaigų: mokyklą, kultūros namus, parduotuvę, paštą, medicinos punktą. Kaimas, turintis bažnyčią, dažnai vadinamas bažnytkaimiu.

Kaimų vaizdas, kaip ir bendras kaimiškas (ruralinis) kraštovaizdis, veikiamas naujų technologinių bei ekonominių-socialinių veiksnių, laikui bėgant kito. Viduramžių kaimo branduolį sudarė keli vienas šalia kito esantys valstiečių kiemai, tarp kurių buvo glaudus funkcinis, dažniausiai infrastruktūrinis ryšys: bendriems poreikiams iškastas šulinys, per kaimą einantis kelias, apeiginių susitikimų vietos. Tai buvo būdinga kupetiniams kaimams. Kaimui priklausė aplinkinės žemės ir bendro naudojimo vieškeliai, miškai, ganyklos, vandenys.

Dabartinio kaimo apibrėžimo problematiką išvelgia ir užsienio geografs, kurių teigimu, atskirti miestelį ar miestą nuo kaimo gana sudėtinga (pvz., Goodal, 1987, p. 226). Jie akcentuoja svarbą kaimų bendruomenių, kurias sudaro žmonės, gyvenantys tame pačiame kaime, glaudžiai susiję vienas su kitu ir su gyvenamąja aplinka. Taip pat teigiama, kad „kaimo bendruomenė sudaro smulkiausią socialinę grupę, kurią susieja ir bendri kasdieniai reikalai“ (Mayhew, 1997, p. 366).

Dalis geografs teigia, kad kaimas yra gyvenamoji žmonių, užsiimančių augalų kultivavimu ir gyvulių auginimu, vieta. Žinoma lenkų geografė M. Kielczewska-Zalieska tvirtina, kad „geografiniu požiūriu žemės ūkio gyvenvietė, kurios žmonės gyvena iš žemės naudojimo ir pasižymi specifiniu gyvenimo būdu bei darbu, yra kaimas“ (Kielczewska-Zalieska, 1974, s. 50). Jos mintis pratęsia kiti lenkų geografs. Jų nuomone, kiekviena gyvenvietė, kurios dauguma gyventojų užsiima žemės ūkio darbais ir iš to pragyvena, nepaisant jų skaičiaus, yra kaimas (pvz., Szymańska, 2009, s. 62). Pagrindinis miestų ir kaimų atskirties rodiklis pirmiausia yra gyventojų profesinė struktūra, jų ryšys su žeme. Šie ekonominiai funkciniai ryšiai turi įtakos ir gyvenimo būdai, tradicijoms bei papročiams. Geografs sufor-

muluotus apibrėžimus perėmė ir kiti su kaimais, kraštovaizdžiu susiję specialistai, nors tuos objektus jie mato iš savo pozicijų.

XXI a. akcentuojamos naujos kaimo gyventojų funkcijos: natūralaus kraštovaizdžio, istorijos ir kultūros paminklų išsaugojimas, jų aplinkos tvarkymas bei pritaikymas pažintinei švietėjiškai veiklai, gamtą tausojanti įvairiapusiška ūkinė veikla, etnografinės kūrybos puoselėjimas ir jos perdavimas ateities kartoms (Rural Policy Perspectives (...), 2004, p. 196).

Europos kaimiškųjų sričių chartijoje, kuri priimta Europos Tarybos parlamentinėje asamblėjoje 1995 m., teigiama, kad kaimui būdinga vyraujanti žemės ūkio veikla, ekologinę funkciją atliekančios atviros žaliosios zonos, dekoncentruotas gyventojų ir nuosavybės (nekilnojamojo turto) objektų išdėstymas, žmonių darbų suformuotas kraštovaizdis, savita vietinė (regioninė) kultūra. Kaimai – tai tam tikros gyvenamųjų vietovių sistemos, leidžiančios žmonėms tiesiogiai bendrauti sprendžiant valdymo klausimus. Be to, chartijoje nustatytos pagrindinės kaimų funkcijos: ekonominė (žaliavos maisto produktams ir pramonei gamyba), socialinė (žmonių ryšio su natūralia aplinka išsaugojimas) ir ekologinė (racionalus gamtos išteklių naudojimas ir apsauga).

Šių laikų pasaulyje ir net Europoje galima matyti, kiek daug yra *kaimų* ir *kaimiškumo* apibrėžimų. Vienintelio nediskutuojamo *kaimo* apibrėžimo nėra, nes patys kaimai skirtingose valstybėse ne tik skiriasi dydžiu, bet ir pasižymi kultūros, demografinių, socialinių-ekonominių procesų, aplinkos ir kita įvairove. Todėl šių sąvokų apibrėžimus atskirose valstybėse dažnai lemia skirtingi administraciniai įstatymai. Pvz., Danijoje, Airijoje, Italijoje, Ispanijoje ir Švedijoje kaimai apibrėžiami pagal juose gyvenančių žmonių skaičių, o Danijoje ir Švedijoje – dar ir pagal sodybų išsidėstymo vieną nuo kitos atstumą (Hoggart, Buller, Black, 1995, p. 21). Sparčios urbanizacijos procese kaimai vis dažniau patenka į urbanizuotas zonas, kinta kaimiečių darbo pobūdis, profesinė struktūra ir gyvenimo sąlygos. Kaimuose vis labiau įsigali miestiškas gyvenimo būdas, o pats darbas žemės ūkyje tolsta nuo tradicinio gamybos proceso.

Tyrinėtojai praktiniais tikslais vis didesnę dėmesį skiria ne tik kaimų gyvenviečių, bet ir pačiai *kaimiškumo* sąvokai. 2010 m. Europos Komisija sutiko su nauja OECD pasiūlyta metodologija, kuri leidžia skirti kaimiškuosius, miestiškuosius ir pereinamojo tipo regionus. Šio metodo pagrindas – gyventojų tankumas 1 km². Kaimiškasis regionas (ar grupė regionų) yra teritorinė gyvenviečių sistema. Jei NUTS 3 regionų klasifikacijoje kaimų gyventojai sudaro ne mažiau kaip 50 % visų sistemos gyventojų, tai tokia regioninė sistema yra dominuojanti kaimiškoji sistema (Rural Development in the EU (...), 2013, p. 49). Tarpiniam regionui priskiriami, jei yra miestas, kur gyvena daugiau kaip 500 000 žmonių ir tai sudaro ne mažiau kaip 25 % visų regiono gyventojų. Šiuo požiūriu galima diskutuoti, kokiam regiono tipui

priskiriama Lietuva, kuri pagal minėtą regionų klasifikaciją priklauso vienam regionui. Kaimiškumą lengviau apskaičiuoti pagal apskričių ir rajonų teritorinius administracinius vienetus. Pvz., Vilniaus apskritis galėtų būti priskiriama urbanizuoto regiono tipui, o Tauragės apskritis – kaimiškojo regiono tipui.

Lietuvoje pagal tradiciją, kuri gyvuoja dar nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų, kaimais laikomos visos gyvenamosios vietovės, kurios pagal valdovų privilegiją ar malonę, vėliau – pagal aukščiausios valdžios nutarimus nėra gavę miestų privilegijos ar teisės. Todėl iš dalies galima sutikti su glaustu biurokratiiniu apibrėžimu, kuris apibrėžia, kad Lietuvoje visos gyvenvietės, kurios nėra miestai, yra kaimai. Toks apibrėžimas, be abejo, nepanaikina geografo ir kitų specialistų suformuluotos terminologijos. Taigi kaimas – tai gyvenamoji vietovė, kurios dalis gyventojų verčiasi su žeme susijusiais darbais ar kitais kaimiškaisiais verslais, glaudžiai susiję su gamtine gyvenamąja aplinka, puoselėja tradicines vertybes, sudaro pirminės bendruomenės branduolį.

2. Kaimų, kaip gyvenamosios vietos, raida Lietuvoje

Pirmosios žmonių gyvenvietės atsirado dar žmonijos gyvavimo aušroje, kai pavieniai individai pajuto būtinumą burtis į didesnes grupes. Tai buvo laikinos arba pastovios gyvenamosios vietos, kurių geografinę lokalizaciją dažniausiai lėmė medžioklės ir žvejybos plotai, vandens telkiniai. Vėliau, nusistovėjus ilgesniems taikos ir ramybės laikotarpiams, teritorijos apgyvendinimą labiau lėmė kiti veiksniai. Gyvenviečių – tiek miesto, tiek kaimo tipo – tyrimas sudaro neatskiriama žmonijos istorijos dalį. Nesigilinant į gyvenviečių raidos istoriją, galima teigti, kad kaimai daug amžių buvo vieninteliai ir pagrindiniai žmonių koncentracijos centrai. Daugelyje valstybių ir regionų juose koncentravosi pagrindinė teritorinių administracinių junginių žmonių masė. Tokia padėtis išliko ir Lietuvoje, kurioje kaimų ir juose gyvenančių žmonių skaičius viršijo miestų ir miestiečių skaičių iki pat XX a. antrosios pusės.

Kaimų skaičiui ir jų tankumui didžiausios įtakos praeityje turėjo ekonominiai ir politiniai veiksniai, kurie nemažai priklausė ne tik nuo pačių kaimų bendruomenių, bet ir nuo politinių sprendimų, valstiečių ūkininkavimo formos, naujų žemės dirbimo ir gyvulių auginimo technologijų. Tą patį galima pasakyti ir apie dabartinį laikotarpį. Pirmieji didesni kaimai Lietuvos teritorijoje, kaip ir kitur, kūrėsi prie pilių, kurių dalis vėliau peraugo į miestus. Taip gyventojai gynėsi nuo užpuolikų, nes pilių ir miestų sienos buvo patikimas prieglobstis antpuolių metu. Taip atsirado pastovios gyvenvietės – žmonių gyvenamųjų vietų teritorinė organizacija. Turėdama kai kuriuos materialinius įrenginius, kaip gyvenamuosius, visuomeninius, gamybinius ir negamybinius pastatus, įrengtus antropogeniniame landšafte, atskira

gyvenvietė tapo materialinių ir dvasinių vertybių kūrimo bei vartojimo, žmonių reprodukcijos centru. Be to, kaimai tapo svarbūs rekreacijos, poilsio, turizmo ir sporto renginių požiūriu.

Daugelį amžių kaimai dabartinės Lietuvos teritorijoje augo neribojamai plėsdamiesi teritorijoje ir didindami savo gyventojų skaičių – paprastai natūralios reprodukcijos būdu. Tik sustiprėjus centralizuotai kunigaikščių, vėliau – kitų valstybės vadovų valdžiai kaimų vystymasis pradėtas reguliuoti baudžiavinių ir kitų įstatymų pagrindu. Lietuvoje įbaudžiavinimo procesas, prasidėjęs X–XII a., galutinai įsigalėjo 1413 m., priėmus Horodlės unijos privilegiją, pagal kurią visi bajoro valstiečiai be jokių išlygų tapo baudžiauninkais (oficialiai baudžiąvą 1447 m. įteisino Kazimieras). Kaimų vystymuisi tai buvo esminis dalykas: be bajoro valios nė vienas valstietis negalėjo persikelti kitur, kurti naujos sodybos ir pan. Iki to laiko, be *kaimo* termino, egzistavo ir *laukas*. Bajoro sodyba su jo tarnų namais buvo vadinama *kaimu*. *Laukas* iki pat XVI a. reiškė valstiečių bendruomenę, kaip priešingybę kaimui, nors šių dienų supratimu ir viena, ir kita buvo kaimas, tik vienas – su bajoro sodyba, kitas – be jos (Rupas, Vaitekūnas, 1980, p. 16). XVI a. vietoj *lauko* juridiniuose dokumentuose jau vartojamas tik *kaimo* terminas. Taigi galima teigti, kad *kaimo* sąvoka Lietuvoje oficialiai atsirado tik daugiau kaip prieš 400 metų.

Valakų reforma, vykdyta XVI a., galutinai panaikino valstiečių teisę į jų nuosavybės likučius, atskyrė feodalų ir valstiečių luomus. Netrukus daugiau nei pusė visų Lietuvos valstiečių tapo baudžiauninkais. Buvo sukurta režinė žemių sistema. Tai varžė kaimų vystymąsi. Siauri režiai, besitęsiantys nuo kaimų sodybų ir vieno savininko žemių padalijimas į kelis sklypus, nutolusius vienas nuo kito, mažino žemių dirbimo našumą, jų panaudojimą.

Naujas kaimų vystymosi etapas prasidėjo 1861 m. panaikinus baudžiąvą¹, po 1863 m. antibaudžiavinio ir anticarinio sukilimų Lietuvoje ir Lenkijoje. Valstiečiams, vykdant 1861 m. caro įsaką, suteikta asmeninė laisvė, teisė išsipirkti žemę. Tačiau išlikę servitutai ir kiti ginčijami žemių naudojimo klausimai neišspręsti dar penkis dešimtmečius po baudžiąvos panaikinimo. Be to, aštuntojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo kaimų skirstymasis į vienkiemius². 1870–1904 m. Panemunės valsčiuje vienkiemiais išsiskirstė 88 kaimai (sukurti 2159 vienkiemiai). Šiaurės Lietuvoje 1884–1904 m. 53 kaimai sukūrė 793 vienkiemius (Кофод, 1905, c. 244, 256–257). Dar labiau kaimus keitė su Lietuva susijusio (turėjo dvarą Lietuvoje) Rusijos ministro pirmininko Piotro Stolypino parengta agrarinė reforma, kurios įstatymas priimtas 1906 m. Vykdam šią reformą Vilniaus ir Kauno gubernijose

¹ Užnemunėje ir Klaipėdos krašte, remiantis Napoleono kodeksu, baudžiąva panaikinta 1807 m., Palangos valsčiuje – 1819 m.

² Literatūroje kartais, kaip sinonimas, vartojama *viensėdžio* sąvoka. Tai žemės sklypas su vienintele sodyba, kuri išlaikiusi *kaimo* vardą.

1907–1914 m. sukurta 45 701 vienkiemis (Rupas, Vaitekūnas, 1980, p. 33). Prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas šią reformą nutraukė. Vienkiemių ir mažų kaimų atsiradimas iš dalies pakeitė kaimų morfologiją, valstiečių gyvenimo ir darbo būdą.

Juridinės ir faktinės laisvės valstiečiams suteiktos tik XX a. pradžioje, 1918 m. paskelbus nepriklausomą Lietuvos Respubliką. Savanoriai, dalyvavę kovose už Lietuvos laisvę, nemokamai gavo žemės. Vykdamas žemės reformą jos gavo ir dalis bežemių (amatininkų, tarnautojų, samdinių). Prasidėjo kaimų atgimimas: buvo statomi nauji gyvenamieji ir gamybiniai pastatai, tvarkomi keliai, kuriama kita infrastruktūra.

Remiantis 1918 m. statistika, Lietuvoje dar buvo 9604 kaimai, kurie neišskirstyti į vienkiemius (Balčiūnas, 1938, p. 106). Tačiau pirmieji pareiškimai dėl jų kūrimo gauti iškart po Nepriklausomybės kovų – 1919 m. Norą išskirstyti į vienkiemius 1919–1939 m. pareiškė 9593 kaimai. Tais metais žemėtvarkininkai sudarė 216 412 žemės sklypų, kuriuose įsikūrė 159 118 vienkiemių (Žemės ūkio (...), 1938, p. 339; Žemėtvarka (...), 1940, p. 61). 1922–1939 m. kaimuose pastatyta 103 332 gyvenamieji ir 183 932 ūkiniai pastatai, kurie statyti daugiausia vienkiemiuose.

Pradėtą žemės ūkio, kartu ir kaimų reformą nutraukė sovietinė okupacija ir Antrasis pasaulinis karas, kurio metu sudeginta, sugriauta nemažai kaimų. Okupacinė vokiečių valdžia Lietuvoje rekvizavo daug gyvulių, traktorių, kitų žemės ūkio padargų, grobė viską, kas tiko kariuomenei ar buvo reikalinga Vokietijai. Verta paminėti ir tai, kad dalį Lietuvos ūkių buvo numatyta perduoti kolonistams vokiečiams. Dalį žmonių išvežė prievartiniais darbams į Vokietiją. Šiuos procesus sustabdė tik tai, kad Vokietija karą pralaimėjo.

Dar labiau žemės ūkio ir kaimų vystymuisi pakenkė sovietinė žemės ūkio reforma, panaikinusi privačią nuosavybę į žemę ir įvedusi kolektyvinį žemės valdymą. Kaimų skaičiui ir jų tankumui bei dydžiui didelės įtakos turėjo septintajame dešimtmetyje prasidėjęs kaimų pertvarkymas. Remiantis rajoninio planavimo schemomis turėjo būti visiškai panaikinti vienkiemiai, o jų gyventojai – sukelti į gyvenvietes. Pastarosios suskirstytos į centrinės, pagalbines ir neplėstinas. Vienkiemių 1950 m. buvo apie 280 tūkst., 1970 m. – 250 tūkst. Žemių melioracijos pretekstu 1967–1979 m. nukelta 63,8 tūkst. vienkieminių sodybų. 1980 m. jų dar buvo likę 145 tūkst. Gana sparčiai prasidėjęs vienkiemių nukėlimas vėliau sulėtėjo dėl valstybės skiriamų lėšų trūkumo ir dėl nedidelio ekonominio efektyvumo.

1989 m. paskutinis visuotinis SSRS gyventojų surašymas parodė, kad kaimų skaičius išliko gana didelis, bet jų struktūra ir normali tinklo raida buvo sutrikdyti dėl planinio komandinio ūkio modelio taikymo ir esminių ekonomikos bei visuomenės gyvenimo dėsnių nepaisymo.

Jau daugiau kaip du dešimtmečius Lietuvos kaimai vystosi iš esmės tokiomis pačiomis sąlygomis, kokios jos buvo nepriklausomoje Lietuvoje Antrojo pasauli-

nio karo išvakarėse. Kartu būtina pastebėti, kad Lietuvos tapimas Europos Sąjungos nare, globalizacijos procesai neaplenkė kaimų modernizavimo, jų gamybos specializacijos, infrastruktūros. Iš esmės pasikeitė gamybos intensyvumas, jos procesų modernizavimas, gyventojų aptarnavimo lygis ir jo formos. Kinta ir kaimų funkcijos, architektūra, žmonių gyvenimo būdas ir t. t. Dėl to galima sutikti su teiginiu, kad atsiranda naujas kultūrinis kraštovaizdis, būdingas daugeliui ekonomiškai išvystytų šalių (Roe, Taylor, 2014, p. 17). Lyginant dabartinius kaimų tyrimus su ankstesniais, šį teiginį galima taikyti ir Lietuvai, kurioje į kaimišką kraštovaizdį vis labiau skverbiasi urbanistiniai elementai. Čia iškyla svarbus valstybei uždavins – kaimiškųjų vertybių, ypač tų, kurios svarbios ne tik kaimiečiams, bet ir miestiečiams, išsaugojimas.

3. Kaimų skaičius, dydis ir tankumas

Kaimų skaičius jų raidos procese nuolat kito. Tai priklausė nuo daugelio veiksnių, bet pirmiausia nuo ūkininkavimo būdo, kurį nulėmė politinės visuomeninės sąlygos. Kaimus daugelis geografo ir demografo bandė suskaičiuoti dar XVI–XVII a. Šiuo požiūriu ypač svarbus buvo 1790 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų (dūmų) surašymas. Dar tikslesnis kaimų skaičius fiksuotas 1897 m. Rusijos imperijos pirmajame visuotiniame gyventojų surašyme. Remiantis jo duomenimis, surašymo metais dabartinės Lietuvos teritorijoje buvo 26 482 kaimai, iš kurių to meto statistika išskyrė 13 201 kaimą, 676 bajorkaimius, 7439 vienkieminius kaimus (viensėdžius) ir vienkiemius bei 5166 užusienius (kaimus su keliomis sodybomis) (Rupas, Vaitekūnas, 1980, p. 57). 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje buvo 25 143 kaimai, 1970 m. – 24 229, 1979 m. – 23 570, 1989 m. – 19 153 kaimai (Vaitekūnas, 2006, p. 163, 165). Atkūrus Lietuvos valstybę, visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, 2001 m. buvo 18 461, 2011 m. – 16 762 kaimai. 1959–2011 m. iš Lietuvos žemėlapiu išnyko 8381 kaimas.

Kaimų klasifikacija pagal dydį įvairiose valstybėse yra skirtinga. Lietuvoje geografo taiko S. Vaitekūno (Ваитекунас, 1984; 1989) sukurta klasifikacija, kaip geriausiai atskleidžiančią šalies ekonomines-geografines ir demografines sąlygas.

Ilgalaikės kaimų raidos Lietuvoje analizė atskleidė, kad kaimų skaičius nuolat mažėja (1 lentelė), nors teoriškai gyvenviečių sistemoms būdingas didelio jų skaičiaus ir geografinio pasiskirstymo stabilumas. Pavienės kaimų dydžio grupės kito skirtingais tempais. Smulkių kaimų (turinčių nuo 1 iki 49 gyventojų) skaičius mažėjo lėčiau nei kitų grupių. 1959 m. jų buvo 14 529, 2011 m. liko 13 151, t. y. sumažėjo tik 1378 kaimais. Kaimų mažėjimas apskrityse ir įvairiose jų dydžio grupėse buvo gana skirtingas (2 lentelė, 2 pav.).

1 lentelė. Kaimų skaičius ir jų kitimas pagal dydį

(*K* – kaimai, absoliučiaisiais skaičiais; *G* – gyventojų skaičius, %)

Table 1. Changes of the rural settlements by the size

(*K* – number of settlements; *G* – population in percent)

Kaimo dydis (gyvent. sk.)	Metai												Kaimų skai- čiaus kaita 1959– 2011 m.
	1959		1970		1979		1989		2001		2011		
	K	G	K	G	K	G	K	G	K	G	K	G	
Smulkūs kaimai													
1–4	1843	0,4	2562	0,5	3514	0,8	4597	1,2	4577	1,1	3654	0,9	+1811
5–9	2433	1,2	2610	1,2	2931	1,7	2860	1,9	2362	1,5	3007	2,0	+574
10–24	5032	5,2	5214	5,8	5193	6,5	4425	6,3	4680	6,6	4051	6,3	–981
25–49	5221	11,5	4833	11,4	4040	10,8	2891	8,7	2680	8,3	2439	8,4	–2782
Maži kaimai													
50–99	5518	23,9	4577	21,2	3134	16,3	1908	11,2	1737	10,4	1422	9,8	–4096
Vidutiniai kaimai													
100–199	3711	30,7	3028	27,1	1889	19,6	1086	12,8	1019	12,4	934	13,1	–2777
200–499	1252	21,0	1187	21,6	1115	24,2	983	25,9	1009	27,7	921	28,0	–331
Dideli kaimai													
500–1000	109	4,4	183	7,8	243	12,5	295	17,0	288	17,2	246	16,5	+137
Stambūs kaimai													
1001+	24	1,7	35	2,4	74	8,0	108	15,0	103	14,8	88	16,0	+64
Iš viso	25143	100	24229	100	22133	100	19153	100	18461	100	16762	100	–8381

Sudaryta, remiantis: 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1991). Vilnius, t. 1, p. 17–18; Vaitekūnas, 2006; Lietuvos gyventojai (...), p. 163; Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, 2013, p. 12

2 lentelė. Kaimų pasiskirstymas pagal dydį apskrityse (absoliučiaisiais skaičiais ir procentais) 2011 m.

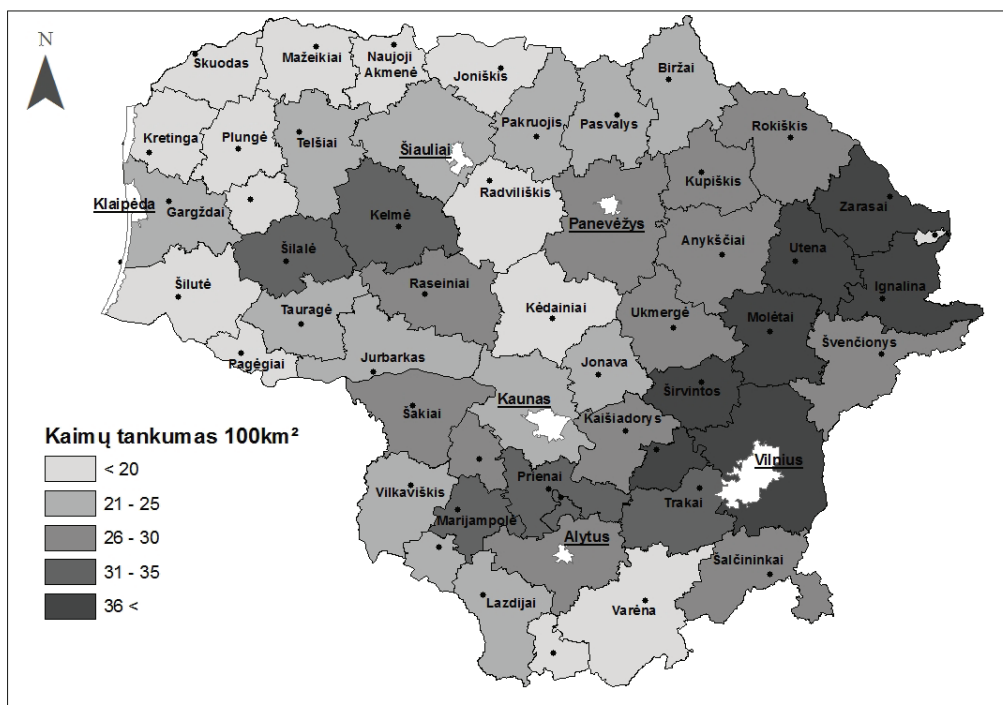
Table 2. Distribution of the rural settlements according size in the regions by number and percent in 2011

Apskritis	Rodikliai	Kaimai be gyventojų	Kaimų dydis					Iš viso
			Smulkūs	Maži	Vidutiniai	Dideli	Stambūs	
Alytaus	Sk.	114	719	137	141	15	6	1018
	%		70,6	13,5	13,8	1,5	0,5	100,0
Kauno	Sk.	495	1472	206	279	43	24	2024
	%		72,7	10,2	13,8	2,1	1,2	100,0
Klaipėdos	Sk.	63	558	137	155	35	14	899
	%		62,1	15,2	17,2	3,9	1,6	100,0
Marijampolės	Sk.	226	963	105	177	20	3	1268
	%		75,9	8,3	14,0	1,6	0,2	100,0
Panevėžio	Sk.	721	1639	125	194	32	6	1996
	%		82,1	6,3	9,7	1,6	0,3	100,0

Apskritis	Rodikliai	Kaimai be gyventojų	Kaimų dydis					Iš viso
			Smulkūs	Maži	Vidutiniai	Dideli	Stambūs	
Šiaulių	Sk.	576	1496	148	236	23	9	1912
	%		78,2	7,7	12,3	1,3	0,5	100,0
Tauragės	Sk.	148	795	121	126	18	2	1062
	%		74,8	11,4	11,9	1,7	0,2	100,0
Telšių	Sk.	109	546	95	117	21	3	782
	%		69,8	12,1	15,0	2,7	0,4	100,0
Utenos	Sk.	1022	2446	90	143	11	1	2691
	%		90,9	3,3	5,4	0,4	0,0	100,0
Vilniaus	Sk.	727	2517	258	287	28	20	3110
	%		81,0	8,3	9,2	0,8	0,6	100,0
Iš viso	Sk.	4201	13151	1422	1855	246	88	16762
	%	–	78,4	8,5	11,1	1,5	0,5	100,0

Pastaba: Į kaimų dydžių bendrą sumą kaimai be gyventojų neįskaičiuoti.

Sudaryta, remiantis: Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, 2013, p. 425–674

1 pav. Lietuvos kaimų tankumas rajonuose 2011 m (100 km² tenka kaimų)

Fig 1. Density of the rural settlements by municipalities 2011 (villages per 100 km²)

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, 2013, p. 425–627

Source: Results of the 2011 Population and Housing Census of the Republic of Lithuania, 2013, p. 425–627

Atkreipia dėmesį tas faktas, kad pačių smulkesnių kaimų (turinčių iki 5-ių nuolat juose gyvenančių žmonių) skaičius net padidėjo iki 2354, t. y. 1811 kaimų. Tokių smulkių kaimų 2001 m. buvo dar daugiau. Kai kuriuos jų jau galima laikyti vienkiemiais, kurie dar išlaikė senųjų kaimų vardus, ir viensėdžiais.

Mažų kaimų grupė (50–99 gyventojai) laipsniškai sumažėjo daugiau nei trigubai: iš 5518 kaimų, registruotų per 1959 m. gyventojų surašymą, 2011 m. liko tik 1422, t. y. tik 25,8 %.

Vidutinių kaimų (100–499 gyventojai), kaip ir mažų, skaičius labiausiai sumažėjo – tiriamuoju laikotarpiu jų sumažėjo 2,8 karto. Be to, statistinė analizė atskleidė, kad sparčiau mažėjo kaimų, turinčių mažesnę (iki 200 gyventojų) žmonių skaičių. Didesnių kaimų skaičius mažėjo gerokai lėčiau.

Priešingai kito didelių ir stambių kaimų skaičius – jis padidėjo daugiau kaip tris kartus. Stambių kaimų skaičius išaugo net 3,7 karto, nors bendras jų skaičius 2011 m. sudarė tik vos daugiau nei 0,5 % visų kaimų.

Atlikus kaimų dydžių raidos analizę galima daryti tokias išvadas apie tiesioginę kaimų dydžių ir jų skaičiaus priklausomybę: 1) kuo mažesni kaimai – tuo didesnis jų skaičius; 2) mažesnių kaimų skaičius keičiasi sparčiau; 3) kaimų skaičius ir jų persiskirstymas tam tikruose klasteriuose sparčiai kinta.

3 lentelė. Kaimų geografinis pasiskirstymas apskrityse 2011 m.

Table 3. Geographical distribution of the rural settlements according regions 2011

Apskritys	Plotas		Kaimų skaičius		Kaimynystės indeksas	Kaimų tankumas (kaimai / 100 km ²)	Vienam kaimui tenka km ²
	tūkst. km ²	%	skaičiais	%			
Alytaus	5,4	8,3	1018	6,1	2,3	19	5,3
Kauno	8,1	12,4	2024	12,1	2,0	25	4,0
Klaipėdos	5,2	8,0	899	5,4	2,4	17	5,8
Marijampolės	4,5	6,9	1268	7,6	1,9	28	3,5
Panevėžio	7,9	12,1	1996	11,9	2,0	25	3,9
Šiaulių	8,5	13,0	1912	11,4	2,1	22	4,5
Tauragės	4,4	6,7	1062	6,3	2,0	24	4,2
Telšių	4,3	6,6	782	4,7	2,4	18	5,6
Utenos	7,2	11,0	2691	16,0	1,6	37	2,7
Vilniaus	9,8	15,0	3110	18,5	1,8	32	3,1
Iš viso	65,3	100,0	16762	100,0	2,3	26	3,9

Pastaba: Kaimų tankumas ir jų teritorijos dydis skaičiuotas pagal bendrą apskričių plotą *Skaičiuota, remiantis*: Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, 2013, p. 425–674

Pirmąją išvadą galima pagrįsti tuo, kad gyvenviečių, kaip ir dažnoje kitoje socialinėje sistemoje, smulkesnių elementų visada yra daugiau nei stambesnių (Vaitekūnas, 1989, p. 32; Mayhef, 1997, p. 409). Šie pavieniai elementai sistemoje nevie-

nodai svarbūs. Gyvenviečių dydžio ir jų skaičiaus kitimas patvirtina sistemų teoriją, kuri teigia, kad gyvenviečių, kaip ir bet kuriai kitai geografiniai sistemai, būdingas nuolatinis vystymasis. Analizuojant Lietuvos kaimų, kaip gyvenviečių, sistemą, galima teigti, kad ji yra ekvifinalinė, t. y. linkusi išlaikyti tam tikrą pusiausvyrą tarp koncentracijos ir dekoncentracijos. Tuo tarpu smulkūs ir maži elementai yra mažiau atsparūs vidiniams ir išoriniams poveikiams: ekonominiams, socialiniams, ekologiniams. Šiuo požiūriu ypač svarbūs veiksniai yra infrastruktūra, inovacijos ir agrarinį sektorių, efektyvus žemės ūkio produkcijos intensyvumo augimas, gyvenviečių funkcijų kitimas ir pan. Dėl šių priežasčių maži kaimai perkeltami į smulkių kaimų kategoriją arba visiškai išnyksta (4 lentelė). Stabiliausio sistemoje yra vidutiniai ir dideli kaimai, jie turi tendenciją augti: pirmieji – iki didelių, antrieji – iki stambių. Kai kurie stambūs kaimai savo gyventojų skaičiumi lenkia netgi miestus. Antai Vilniaus rajone esantys Avižienių, Rudaminos, Didžiosios Riešės, Nemėžio kaimai turi daugiau kaip po 2000 gyventojų, Rudamina ir Pagiriai – daugiau nei po 3000. Didelių kaimų yra ir kitose apskrityse, ypač tose, kurių centrai yra didieji miestai. Čia kaimai koncentruojasi arčiau didelių miestų, su kuriais dažnai jungia bendra infrastruktūra, darbo ryšiai. Tą akivaizdžiai patvirtina ir kiti pastarųjų metų duomenų tyrimai bei kartografavimas. D. Verkulevičiūtės-Kriukienės ir J. Galinienės (2014) teigimu, pvz., kaimai, esantys 5 km spinduliu nuo Klaipėdos, augs ir artimiausius du dešimtmečius. Galima prognozuoti, kad ir kitų didžiausių miestų įtakai priklausantys kaimai išlaikys tokią vystymosi tendenciją.

Statistinė kaimų skaičiaus analizė taip pat rodo gana didelį skaičių (daugiau kaip 4 tūkst.) kaimų, kurie 2011 m. jau neturėjo nė vieno pastovaus gyventojo. Jų nereikėtų skubotai laikyti išnykusiais. Tai gali būti ir kaimai su išlikusiomis be pastovių gyventojų sodybomis, kurios periodiškai ar epizodiškai lankomos buvusių jų gyventojų (šeimininkų) ar naudojamos kaip sezoninės poilsinės. Dalis jų priklauso miestiečiams, kurie į šias sodybas atvyksta tik retkarčiais.

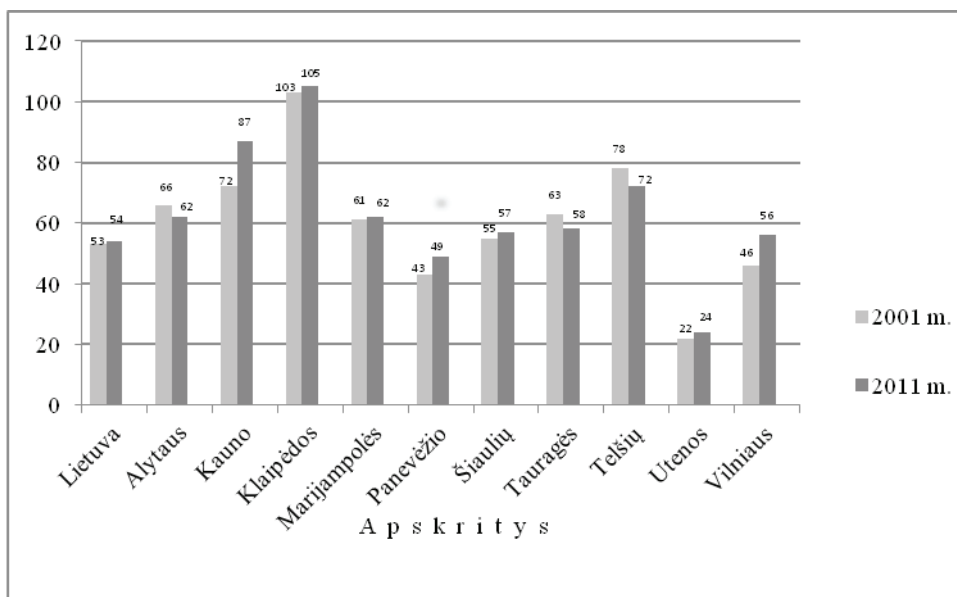
Per kelis dešimtmečius keitėsi ne tik kaimų, bet ir juose gyvenančių žmonių skaičius. Dėl to kito ir vidutinis kaimų dydis (2 pav.). Taip 1959 m. vidutinis kaimo dydis Lietuvoje buvo 66, 1979 m. – 60 žmonių. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse kaimo vidutinis dydis išaugo iki 62 žmonių. Tai galima sieti su sparčiu bendro gyventojų skaičiaus augimu ir sulėtėjusia jų migracija į miestus. 2001 m. vidutinis kaimų dydis buvo 53 žmonės, 2011 – beveik 54. Toks statistinis kaimo vidutinio dydžio pokytis nulemtas bendro kaimų skaičiaus mažėjimo, t. y. smulkių kaimų gyventojų persikėlimo į didesnius. Jei kaimų skaičius būtų išlikęs toks pat kaip ir 2001 m., tai 2011 m. vidutinis kaimo dydis būtų buvęs tik 53 žmonės, t. y. išlikęs toks pat kaip ir prieš dešimtmetį. Per kelis šimtmečius sumažėjo ne tik vidutinis kaimo dydis, bet kito ir vienam kaimui priklausančios teritorijos dydis: mažėjant kaimų skaičiui, jų užimami plotai didėjo, nes susiliedavo dviejų ar daugiau kaimų laukai.

4 lentelė. Kaimų skaičius pagal jų dydį (gyventojų skaičių) Lietuvoje

Table 4. Number of rural settlements according the size (population number) in Lithuania

Kaimai	Kaimai		Gyventojai 2001 m.		Kaimai 2011 m.		Gyventojai 2011 m.	
	Skaičiai	%	Skaičiai	%	Skaičiai	%	Skaičiai	%
1–4	3788	20,5	9131	0,8	3654	21,8	8862	0,9
5–9	3150	17,1	21 381	1,8	3007	17,9	20 252	2,0
10–24	4496	24,3	70 983	6,2	4051	24,2	63 719	6,3
25–49	2871	15,5	100 554	8,7	2439	14,5	84 957	8,4
50–99	1737	9,4	120 079	10,4	1422	8,5	99 128	9,8
100–199	1019	5,5	142 492	12,4	934	5,6	132 638	13,1
200–499	1009	5,5	318 885	27,7	921	5,5	283 805	28,0
500–999	288	1,6	197 924	17,2	246	1,5	167 587	16,5
1000–1999	85	0,5	115 250	10,0	70	0,4	97 078	9,6
2000–4999	18	0,1	55795	4,8	17	0,1	49 186	4,9
≥ 5000	–	–	–	–	1	0,0	5006	0,5
Iš viso	18461	100,0	1 151 874	100,0	16762	100,0	1 012 218	100,0

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, 2013, p. 12

2 pav. Vidutiniai kaimų dydžiai apskrityse 2001 m. ir 2011 m.

Fig. 2. Average of the rural settlement size by regions in 2001 and 2011

Šaltiniai: Vaitekūnas, 2006, p. 165; Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai, 2013, p. 425–627

3 pav. Vidutinis kaimų dydis Lietuvoje pagal gyventojų skaičių 2011 m.

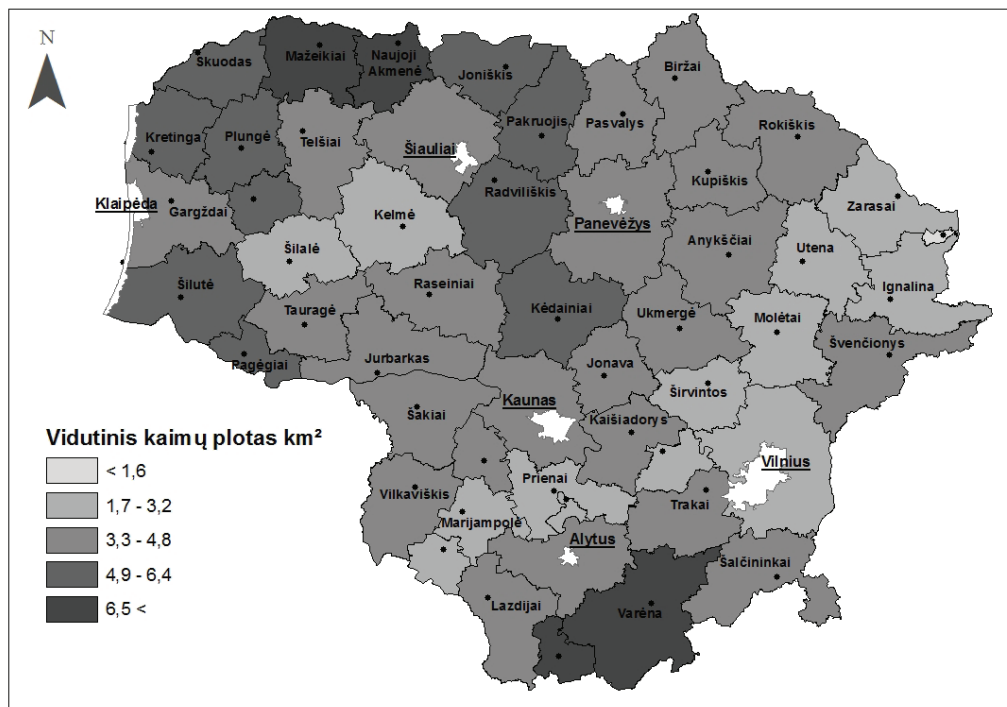
Fig. 3. Average size of the Lithuanian rural settlements according population number, 2011

Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų (...), 2013, p. 425–627

Atlikus kaimų dydžių analizę pagal apskritis pastebimas tam tikras dėsningumas: šiek tiek kintant vidutiniam gyvenvietės dydžiui apskrityse jis išlieka gana pastovus, t. y. apskrityse šie rodikliai išlieka ilgam. Mažiausi kaimai dėl gamtinių geografinių sąlygų (didelis miškingumas, ežerų gausa, dažna geomorfologinių sąlygų kaita) yra Rytų Lietuvoje, ypač Utenos apskrityje. Čia vidutinis kaimų dydis vidutiniam Lietuvos kaimui nusileidžia daugiau kaip du kartus (3 pav.).

Stambiausi kaimai dėl istoriškai susiklosčiusių aplinkybių yra Vakarų Lietuvoje. Taip Klaipėdos apskrityje vidutinis kaimo dydis – daugiau kaip 100 žmonių. Tokie dėsningumai užfiksuoti dar XVIII a. (Вайтекунас, 1984, c. 70–71), kai dauguma žmonių gyveno kaimuose. Mažiausi kaimai (vidutiniškai 45–55 žmonės vienoje gyvenvietėje) buvo Vilniaus ir Ukmergės apskrityse, kiek didesni – Kauno ir Trakų apskrityse. Šis dėsningumas pastebėtas ir vėliau, po Antrojo pasaulinio karo (pvz., Vaitekūnas, 1980, p. 49). Tam tikruose rajonuose šie skaičiai dar labiau skiriasi. Antai Kretingos rajone vidutinis kaimo dydis 2011 m. buvo 120 žmonių,

Šilutės rajone – 92, o Rytų Lietuvos Molėtų ir Ignalinos rajonuose – tik 20. Taigi galima teigti, kad kaimų gyventojų skaičiaus kaita yra ilgalaikė tendencija.

4 pav. Vidutinis kaimų plotas Lietuvos rajonuose 2011 m. (km²)

Fig. 4. Size average of the village in Lithuanian regions 2011 according territory, km²
 Šaltinis: Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų (...), 2013, p. 425–627

Kaimų dydžių analizė leidžia pastebėti dar vieną tendenciją, kuri išvystytose Vakarų šalyse susiformavo dar XX a. pradžioje. Pastebima, kad didesni kaimai yra būtent tose apskrityse, kurios turi didesnius ir sparčiau nei kiti miestai besivystančius centrus. Tai susiję su tuo, kad pagerėjus susisiekimo infrastruktūrai dalis miestiečių persikelia gyventi į priemiestinius, nuo centro nutolusius kaimus. Juose kuriasi ir iš kitų rajonų atvykstantys žmonės, kurie čia atranda palankesnes gyvenimo sąlygas. Dėl to ir Klaipėdos bei Vilniaus apskričių vidutinis kaimo dydis išaugo būtent tokių priemiestinių gyvenviečių sąskaita.

Toks kaimų vidutinių dydžių pokytis iš dalies gali būti paaiškinamas gyvenviečių dydžių stabilumu. Kita vertus, negalima pamiršti to, kad įvairių dydžių kaimai transformuojasi pereidami iš vienos dydžio grupės į kitą. Be to, kinta ir kaimų skaičius. Taigi galima daryti išvadą, kad kaimo žmonių skaičiaus mažėjimas tiesiogiai veikia ir pačių kaimų skaičių.

Kaimų ekonominiam ir socialiniam vystymui įtakos turi ne tik jų gyventojų skaičius, bet ir jų užimama teritorija bei konfigūracija (4 pav.). Lietuvoje, priešingai nei daugelyje Vakarų Europos šalių, šie klausimai beveik neanalizuoti, nors nuo pačios gyvenvietės ir jai priklausančios teritorijos dydžio bei ribų priklauso socialinė infrastruktūra, dirbamų laukų išsidėstymas, jų panaudojimo intensyvumas. Pastebėta, kad labiausiai nuo gyvenvietės nutolę laukai intensyviai naudojami mažiau dėl juos pasiekti būtino atstumo ir kuro taupymo. Paprastai maksimaliai dirbami, tręšiami, labiau prižiūrimi laukai yra arčiausiai gyvenvietės. Be to, tam tikrų laukų „specializaciją“ dėl kaimų ribų konfigūracijos lemia kelių tinklas, jų pasiekiamumas.

Lietuvos kaimų plotai ir jų konfigūracija įvairiuose regionuose yra skirtinga. Tai priklauso nuo reljefo, miškingumo, istorinių ir ekonominių sąlygų. Vidutinis Lietuvos kaimo plotas, įskaičiuojant vandens plotus, miškus, karjerus, kelius ir pan., sudaro apie 3,9 km². Apskirtyse šis skaičius skirtingas. Didžiausius plotus kaimai užima Klaipėdos (5,8 km²), Tauragės (5,6 km²) ir Šiaulių (4,5 km²) apskrityse. Mažesni nei Lietuvos vidurkis kaimų plotai yra Marijampolės (3,5 km²), Utenos (2,7 km²) ir Vilniaus (3,1 km²) apskrityse. Mažiausių kaimų juosta nuo Zarasų ir Ignalinos rajonų tęsiasi link Marijampolės ir Šakių. Didesni kaimų plotai yra Šiaurės Vakarų regione ir miškinguose Pietų Lietuvos rajonuose. Kai kuriuose rajonuose pastebimas dar didesnis nuokrypis nuo Respublikos vidurkio. Antai Akmenės rajone vidutinis kaimo dydis yra net 7,4 km², Mažeikių – 7,2 km². Mažiausi kaimai yra Molėtų (2 km²), Širvintų (2,6 km²), Vilniaus (2,3 km²) rajonuose. Galima daryti išvadą, kad vidutinis kaimo ploto rodiklis yra proporcingas artimiausios kaimynystės indeksui.

Kaimo žmonių socialinei ir ekonominei infrastruktūrai tobulinti svarbus ir artimiausios kaimynystės indeksas, kuris rodo vidutinį atstumą tarp tiriamos teritorijos gyvenviečių, kuris apskaičiuojamas pagal formulę (Vaitekūnas, 1989, p. 51):

$$D = \sqrt{\frac{n}{k}},$$

kur: D – vidutinis nuotolis;

n – teritorijos plotas;

k – gyvenviečių skaičius.

Vidutinis atstumo tarp Lietuvos kaimų indeksas 1959 m. buvo 1,6 km, 2011 m. – 2,3. Šis indeksas taip pat rodo, kad dalis kaimų per šešis pastaruosius dešimtmečius išnyko. Tam tikrose apskrityse jis svyruoja nuo 1,6 iki 2,4 (3 lentelė).

Kaimų sistemos tyrimai yra aktualūs ir kaimų gyventojų aptarnavimo sistemos vystymui, bendrosios infrastruktūros tobulinimui. Stambūs miestai ir mažesni rajonų centrai tampa pagrindiniais aptarnavimo tiekėjais. Dėl to tyrime bandyta nustatyti atstumus nuo tokių centrų iki kaimų. Jie rajonuose yra nevienodi. Taip, pvz., Joniškio rajone seniūnijų centrai nuo rajono centro nutolę vidutiniškai 15 km, Kėdainių rajone – daugiau kaip 17 km, Varėnos – 21 km, Kauno – daugiau kaip 18 km. 16-a ir daugiau kilometrų seniūnijų centrai yra nutolę Molėtų, Telšių, Biržų rajonuose. Didžiausias šiuo požiūriu vidutinis atstumas yra Jurbarko rajone – net 29 km.

Kai kuriuose rajonuose pastebima, kad tam tikros seniūnijos gerokai viršija minėtus vidutinius nuotolius. Antai Juodaičių seniūnija nuo Jurbarko nutolusi net 70 km, o šio rajono Veliuona – 36 km. Varėnos rajone nuo rajono centro Valkininkai ir Merkinė yra nutolę daugiau kaip 29 km. Panašių „anomalijų“ (nukrypimų nuo vidutinio nuotolio) yra ir kituose rajonuose.

Tokie vidutiniai seniūnijų centrų atstumai nuo rajono centro nulemti kelių veiksnių: rajono konfigūracijos, rajono centro geografinės padėties, kelių tinklo, reljefo, teritorijos reljefo raižytumo, miškingumo, pačių gyvenviečių specifikos.

Gyvenviečių fizinis nuotolis dar neparodo realaus nuotolio, t. y. rajono centro pasiekiamumo laiko ir materialinių sąnaudų požiūriu. Dalis kaimų, net būdami fiziškai netoli rajonų centrų, yra nepatogioje kelių sistemoje, todėl žmonės, norėdami gauti jiems būtinas paslaugas, kartais turi įveikti didelį atstumą, daryti lankstą, nes nėra tiesioginio susisiektimo. Todėl optimizuojant gyventojų aptarnavimą teritoriniu požiūriu būtina atsižvelgti ne tik į vidutinius atstumus, bet ir į realią situaciją.

Išvados

Kaimai, atsiradę kartu su žmonių (*homo sapiens*) pasirodymu Žemėje, yra seniausia gyvenviečių forma. Pagrindinė kaimų funkcija amžiams slinkant išlieka ta pati – gaminti maistą, tiekti žemės ūkio produkciją kaip žaliavą įvairioms pramonės šakoms. Lietuvos kaimų sistemos analizė leidžia daryti išvadas, kurios susijusios su jų vystymosi tendencijomis dabartiniame etape:

1. Dėl kaimų apibrėžimo ir jų statuso bendrojoje gyvenviečių sistemoje diskutuoja įvairių mokslo sričių specialistai ir praktikai. Jų apibrėžimus ir kaimiškumo kriterijus dažnai „diktuoja“ atskirų šalių gyvenviečių istorinė raida, jų specifika, tyrinėtojų nuostatos, jų požiūris į tiriamą objektą. Todėl ieškoti bendro apibrėžimo, kuris tiktų visiems laikams ir visoms šalims,

- beprasmiška. Dėl to tyrimuose dažnai pasitenkinama kriterijumi: kas ne miestas – tas kaimas.
2. Nors gyvenviečių sistemos yra inertiškos, dideli ekonominiai ir politiniai įvykiai gali turėti įtakos jų stabilumui. Bendroje gyvenviečių sistemoje labiau pažeidžiami ir į šiuos įvykius jautriau reaguoja kaimai. Tai lemia jų specifinės ypatybės: dydis, silpnesni tarpusavio sisteminiai ryšiai, didelis priklausomumas nuo miestų. Pačioje kaimų sistemoje labiausiai pažeidžiami gyventojų skaičiumi smulkūs ir maži elementai bei labiau nutolę nuo stambių sistemos branduolių.
 3. Lietuvos kaimų vystymąsi lėmė tokie svarbūs ekonominiai ir politiniai sukrėtimai kaip du pasauliniai karai, esminės ekonominės bei socialinės reformos (baudžios panaikinimas, Valakų ir Stolypino, XX a. pradžios ir pabaigos žemės reformos, sovietinė kolektyvizacija ir jos žlugimas). Joms vykstant keitėsi kaimų dydžiai, planinė struktūra, teritorinis pasiskirstymas, todėl kito ir kaimų funkcijos, gyventojų sudėtis, kaimiškieji krašto vaizdžiai.
 4. Dabartiniame, XXI a. pradžios, etape kaimų vystymuisi didžiausią įtaką daro sparčiai kintančios darbo priemonės, technologinės ir techninės inovacijos, susijusios su mokslo pažanga, urbanizacija ir globalizacija. Naujų technologijų ir efektyvesnės technikos taikymas žemės ūkyje lemia dalies kaimų dydžio mažėjimą. Didžiųjų Lietuvos miestų priemiestinėse zonose pastebimas dalies kaimų stambėjimas: miestiečiai keliai į juos dėl palankesnės gamtinės ir gyvenamosios aplinkos. Pastebima ryški kaimų dydžių tarpusavio persiskirstymo tendencija: 1959–2011 m. didelių ir smulkių kaimų skaičius didėjo mažų ir vidutinių kaimų sąskaita. Dalis vidutinių kaimų susmulkėjo, dalis pateko į didelių gyvenviečių grupę. Daugiausia mažų kaimų yra Šiaurės Rytų Lietuvoje, ypač Utenos, Panevėžio ir Vilniaus apskrityse. Utenos apskrityje vidutinis kaimo dydis daugiau kaip du kartus mažesnis už vidutinį Lietuvoje. Stambiausi kaimai dažnesni Vakarų Lietuvoje, ypač Klaipėdos apskrityje. Nuo kaimų skaičiaus, jų tankumo priklauso ir artimiausios kaimynystės indeksas.
 5. Kaimų tankumą, jų dydį lemia ir didžiųjų, sparčiai besivystančių miestų įtaka. Jų įtakos zonose kaimai auga gyventojų, atvykstančių iš periferinių zonų, taip pat miestiečių, kurie savo gyvenamąją vietą pasirinko priemiestinius kaimus, sąskaita. Kaimų dydžių kaitai įtakos turi ir jų atstumas ne tik nuo didžiųjų miestų, bet ir nuo savo administracinių rajonų centrų. Vidutinis kaimų atstumas nuo jų įvairiuose rajonuose yra skirtingas: Joniškio

rajone seniūnijų centrai nuo rajono centro nutolę vidutiniškai 15 km, Kau-
no – 18 km, Varėnos – 21 km. Šis fizinis nuotolis nerodo faktinio nuotolio,
nes kelių kokybė, jų konfigūracija, centro geografinė padėtis rajono terito-
rijoje, laikas, būtinas pasiekti centrą, gali „nutolinti“ jo pasiekiamumą. Kai
kurie seniūnijų centrai ir pavieniai kaimai nuo rajono centro nutolę net iki
70 km. Kaimų atstumo nuo pagrindinių aptarnavimo centrų ir artimiausios
kaimynystės indeksas yra svarbus kuriant infrastruktūros tinklą.

Gauta 2014 03 23

Pasirašyta spaudai 2014 07 01

Literatūra

- Balčiūnas, V. (1938). *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas*. Kaunas.
- Česnavičius, D. (1998). Priemiestinės zonos ir jų nustatymo kriterijai. *Geografija*, nr. 34.
- Goodall, B. (1987). *Dictionary of Human Geography*. London: Penguin Books.
- Hoggart, K., Buller, H., Black, R. (1995). *Rural Europe: Identity and Change*. London: Arnold.
- Kielczewska-Zalieska, M. (1974). *Geografia osadnictwa*. Warszawa: PWN.
- Krupickaitė, D. (1999). *Lietuvos urbanizacijos geografinės problemos*. Daktaro disertacija. KU-VU.
- Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai*. (2013). Vilnius: LSD.
- Mayhew, S. (1997). *Dictionary of Geography*. Oxford: Oxford University.
- Roe, M., Taylor, K. (2014). *New Cultural Landscapes*. London: Routledge.
- Rupas, V., Vaitekūnas, S. (1980). *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*. Vilnius: Mintis.
- Rural development in the EU – Statistical and Economic Information*. (2013). Report 2013. European Union.
- Szymańska, D. (2009). *Geografia osadnictwa*. Warszawa: PWN.
- Trakymas, A., Vaitekūnas, S. (2006). Kaimas. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 9. Vilnius.
- Ubarevičienė, R., Burneika, D., Kriaučiūnas, E. (2012). The sprawl of Vilnius city – establishment and analysis of growing urban region. *Annales Geographicae*, no. 43, 44 .
- Vaitekūnas, S. (1989). *Gyvenviečių geografia*. Vilnius: VU.
- Vaitekūnas, S. (2006). *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*. Vilnius: MELI.
- Verkulevičiūtė-Kriukienė, D., Galinienė, J. (2014). *Klaipėdos miesto ir priemiesčių zonų gyventojų ir gyvenviečių plėtra*. Tiltai, nr. 2.
- Žemės ūkio ministerijos metraštis, 1918–1938*. (1938). Kaunas.
- Žemėtvarka ir melioracija*. (1940). Kaunas.
- 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*. (1991). T. 1. Vilnius.
- Vaitekūnas, S. (2006). *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*. Vilnius: MELI.
- Вайтекунас, С. (1984). Сельское расселение: К проблеме величины поселков. *Geografija*, t. 20.
- Кофод, А. (1905). *Крестьянские хутора на надельной земле*, т. 1. С. Петербург.

LITHUANIAN RURAL SETTLEMENTS SYSTEM: CONCEPTION, THE NUMBER, SIZE, DENSITY, LOCATION, CHANGES

Stasys Vaitekūnas, Erika Čepienė

Summary

A study of is an important fact that the settlements systems quantitative, qualitative and the structure and spatial distribution are influenced by the economic and social development, developmental stability. In the framework of the joint settlements and villages is vital for the system, although the cities are the main intellectual, cultural and economic development centers. Regional planning and regional policy is important to know the scale of each different system, their structures, and even the location and value of the individual the most important elements of the common system. It may be asserted that the settlements, their systems, and the country's economic, social and even political development there is a tight mutual dependency.

First rural settlements (habitations) emerged together with the people (*homo sapiens*) and primitive society performing on Earth, is the oldest form of settlements. In this respect, the villages are not only economic, but social and historical category also. The main function of the villages in the course of the age remains the same – to produce food, the supply of agricultural products, as a raw material for a variety of industries.

Geographical studies on the system of villages are important not only to science, geography, but also economists, sociologists, professionals of social and technical infrastructure, and others, forming the State budget, are considering investments in various economic sectors. The purpose of the article is preparing for the actual substance, relevant not only in theory but also in practice in geography.

The number and structure of the Lithuanian villages are changing steadily in the time and space. But the biggest changes took place in the 20th century. The changes were related with at least three major agrarian reform. In addition, the villages and the development of agriculture have been affected by the two world wars, the land reform of the Soviet Union, the abolition of private property and collectivization at the time of Soviet occupation. In this point of view the development of villages in Lithuania was different from that of Western Europe took place in which this development had on the character of evolution.

At 1897 the general population census data in Lithuania was 26.5 thousand rural settlements. At 20th century the number changed considerably and quantity of rural settlements was rapidly declining. A significant influence on the number

of rural settlements had and forcible wrapping up of steadings and small hamlets. 1959–2011 out of the map disappeared 8381 rural settlement. The decline in the size of the groups in their villages has been different. The fastest decrease was declining number of small villages (some of them extinct). The group of big and utmost villages grew up at the same time. Their growth was determined due to the large number of the urban population migration to the more attractive suburban areas. In addition, points out that in the course of the history most stable villages of the system remained out there where the villages are larger, i.e., the Western and Central Lithuania. Small and small villages dominated in the East and South part of the country.

Lithuanian village system analysis allows state conclusions with regard to the current stage of its development trends:

1. The definition of the status of the villages, and the single settlement system is discussed in a variety of scientific fields for professionals and practitioners. The definitions and the criteria for their rurality often “dictate” the historical evolution of the settlements, their particularity, as well as the attitudes of the researchers, their approach to the object. So the search for a common definition, which applies for all historical periods, and to all the countries is meaningless. Therefore, research is often applicable a satisfactory criterion is: what is not a city is the village.
2. Although the settlement system is stagnant but the big economic and political events can affect their stability. The rural settlement is more sensitive and more vulnerable comparing with the total settlement system. This is due to their specific properties: size, topographic situation, more weak intersystem contacts, strong dependence on cities.
3. The development of the Lithuanian villages has led to dramatic economic and political shocks, such as the two world wars, fundamental economic and social reforms (cancellation of serfdom, Wallach and Stolypin’s reforms, the reforms of beginning and end of the 20th century, the Soviet collectivization and its collapse). All reforms changed the structure and functions of the villages, its network, density, territorial distribution, etc. In connection with it the rural landscapes lost some agricultural features, and approach to urban.
4. In the current stage of the beginning of the 21st century, the villages development have the greatest influence on the rapidly changing labour means, technological and technical innovation, the development of the science-related, urbanization and globalization. The implementation of new technologies and more efficient techniques in agriculture leads to a decrease in the size of the villages. The part of villages, attracting the population and

increasing its number are located in the suburb areas of cities and larger towns of Lithuania. The reason of it is the number of the town people moving from cities to rural places due to the convenient natural and living environment. The redistribution among of the different size group of villages have bright trend – 1959–2011 the number of large and small villages have increased due to the number of decreasing of medium-sized villages. Last-mentioned part of the villages switched to a group of large settlements. The small villages predominate in the North-Eastern Lithuania, particularly in Utena, Panevėžys and Vilnius counties. The average size of the village in Utena county is more than twice lower than the average in Lithuania. The largest villages are more typical for Western Lithuania, especially in Klaipėda region (Lithuania Minor). The average distance of villages from the administrative centres ranges from 15 to 21 km, but some villages are far away about 50 km. The nearest neighbourhood index, which is important for the infrastructure planning as well as the average distance, is 2.3 km. Both last-mentioned indicators depend on the number and density of settlements, sometimes on configuration of the roads.

5. Density of villages, their sizes, in large part determines the influence of large, rapidly developing cities. It is estimated that the settlements of suburb zones are growing due to migrants moving from the cities as well as from periphery. The number of commuter population of this villages increasing due to better developed transport infrastructure, and etc.

The last conclusion should be the Lithuanian rural settlements transforms from the agrarian to urban society according the style of life.